

SZABÓ MÁTÉ

A szabadság rendje

Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás, politikai szervezetek a magyarországi rendszerváltás folyamatában*

A politikatudomány – csakúgy, mint minden más tudomány – három elem kombinációján alapul. Az elmélet, a módszer és a tényanyag szintézise különbözteti meg a tudományos elemzést a politikai elemzéstől, avagy a politikai diskurzustól. Témánk kapcsán ezt azért szükséges hangsúlyozni, mivel az aktuális politikai folyamatok elemzésekor sokszor nem világos, hogy hol kezdődik és végződik a politikai publicisztika, a politikai gondolkodás és a politika tudományos vizsgálata. Mivel feladatomban az, hogy ebben az előadásban rövid áttekintést adjak kutatási hipotéziseimről, alkalmazott módszereimről és a segítségükkel elért szerény eredményekről a bizottság által kiválasztott téma kapcsán, ezért igyekszem előadásomat az elmélet, a módszer és a tények kapcsolatára építeni, hogy megkísérleljek megfelelni a tudományos elemzés fent említett kritériumainak.

1. A POLITIKAI KERETFELTÉTELEK ÉS A DEMOKRATIZÁLÓDÁS FOLYAMATA: ELMÉLETI HIPOTÉZISEK

Elemzésem a következő elméleti hipotézisekre épül fel.

a) A politikai keretfeltételek változása és a társadalom akaratkifejezési formáinak szervezeti rendszere összefügg egymással.

*A tanulmány az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 1995. február 22-én megtartott habilitációs előadás szövegén alapul. Az előadást a kiküldött bíráló bizottság megfelelőnek ítélte a dr. hab. minősítés odaítélésére politikatudományi szakon. A tanulmányt a Netherland Institute of Advanced Studies, Wassenaar (Hollandia) vendégként dolgoztam ki.

b) Ez az összefüggés – amely szemléletesen jelenik meg a „rendszerváltásnak” nevezett gyors átalakulási periódusban Magyarországon és másutt a volt kommunista rendszerekben – hatással van a politikai tiltakozás intézményesedésére. A politikai akaratkifejezés formáinak szervezeti rendszerében sajátos helye, szerepe van a társadalom mobilizálására irányuló politikai tiltakozások artikulálásának. A politikai tiltakozás kezdetben az összes, ún. alternatív, nem-kommunista szervezetek közös sajátossága, később azonban az intézményesedés folyamatával párhuzamosan a politikai pártok és a civil szervezetek funkcionális elkülönülésével egyre inkább a civil szervezetek, és egyre kevésbé a parlamentben képviselttel rendelkező politikai pártok feladatává lesz a demokratikus politikai rendszerben.

A politikai keretfeltételek (political opportunity structure, politische Rahmebedingungen) fogalma a politikai folyamatok számára keretfeltétellül szolgáló politikai struktúrát, valamint az abban manifesztálódó „politikákat” foglalja magába. Nyilvánvaló, hogy a politikai folyamatok keretei a politikánál tágabb gazdasági, kulturális és társadalmi keretfeltételek, ezek elemzése azonban túlmutat a jelen tanulmány keretein. A politikai keretfeltételek persze nem azonosok pusztán a jogi, politikai intézményrendszerrel, hanem magukba foglalják a politikai magatartás nem intézményesített formáit, a politikai kultúra, a politikai diskurzus, avagy az értékrend elemeit is.

Gamson és Meyer (1992) a politikai keretfeltételek elemei között „strukturális” és „flexibilis” típusokat különböztetnek meg. Az előbbiekhöz az intézményes és politikai kulturális változókat sorolták, az utóbbiakhoz pedig a médiához való hozzáférés lehetőségeit, a politikai konfliktusok struktúráját (cleavage), a politikákat, az elit koalícióit stb. Kriesi és munkacsoportja a „formális” és az „informális” elemeket különíti el a politikai folyamatok számára fontos szabályozók között: kiemeli a hatalmi struktúra formális és informális elemeit, elemzi az elitek stratégiáit a tiltakozással szembeni represszió és a jutalom adagolásában, a politikai koalíciók stabilitását és instabilitását, valamint az elit uralta intézmények nyitottságát a politikai változásokra, reformokra. Diani és Heijden, illetve a már említett szerzők úgy látják, hogy a politikai mobilizáció folyamatában résztvevő tiltakozó csoportok magatartása mintegy „leképezi”, „internalizálja” a külső politikai feltételrendszert. A tiltakozók a politikai keretfeltételeknek megfelelő tiltakozási formákat alkalmaznak, e keretfeltételek sajátosságaira tekintettel kidolgozott stratégiák részeként. A legalizált és intézményesített csatornák elérhetősége, illetve nyitottságuk avagy relatív zártságuk lényeges meghatározó eleme a mobilizációs folyamatoknak. A mozgalmak maguk is alakítják a politikai keretfeltételeket, működésük hatással van az intézmények és az eljárások rendjének változására. Az összes szerző hangsúlyozza, hogy a viszonylag állandó, hosszabb távon változó elemekén túl mennyire lényegesek a rövid távon is változó „politikák”, illetve a velük összefüggő stratégiák és normák, amelyek a mozgalmakkal szemben ki-

alakított politikai konfliktusmegoldás sikerében vagy kudarcában nyilvánulhatnak meg.

Charles Tilly (1978; 1985) a politikai keretfeltételek változásának hosszabb távú tendenciáit elemezte és a nemzetállam és a tömegdemokrácia megjelenése előtt a lokális politikában zajló, a szervezett artikulációs formákkal nem rendelkező mobilizációkat hasonlította össze a modern nemzetállam és a demokrácia születésével kialakuló centrális politikai mobilizációval és annak sokféle legalizált politikai megnyilvánulásával, amilyen a sztrájk, a tüntetés stb. Sidney Tarrow, illetve Doug McAdam elemzései a 19-20. század amerikai és európai politikájáról írva a politikai keretfeltételek folytonos, a mozgalmak számára konjunkturális és dekonjunkturális időszakokat eredményező változását emelik ki. E változások determinációs kerete szélesebb és szűkebb is a nemzetállami politikánál. Szélesebb, mivel a globalizálódó, de legalábbis regionalizálódó modern, avagy posztmodern politika és társadalom a 20. század végén egyre szélesebb körben produkálja a nemzetállam feletti trendek, összefüggések és folyamatok egész sorát, amelyek a politikai keretfeltételek regionális és globális összefüggéseinek dinamikájában gyökereznek. Ilyen regionális változási hullámok nyilvánulnak meg a kommunista rendszerek válságában 1989-ben, vagy a nyugati demokráciákat megrengető 1968-as mozgalmak környezetében. Ugyanakkor a keretfeltételek globális és regionális változásai konkrét „politikák” kontextusában jelentkezhetnek, s nem szükségképpen a politikai rendszer egészét formálják, mint ahogy például az 1968-as mozgalmak konkrét politikai környezete is a felsőoktatási politika és intézményrendszer volt, avagy a kilencvenes évek idegenellenes rasszista mobilizációjának közege a fennálló menedékjogi szabályozás és az 1989-es kelet-európai nyitás után meginduló migráció konfliktusa. A politikai keretfeltételek így a nemzetállam feletti strukturális változások, illetve a szűkebb ágazati politikai változások hordozói is egyben.

A politikai keretfeltételrendszer lokális és ágazati elemeinek fontosságát emelték ki a hatvanas évek úttörő jelentőségű amerikai vizsgálatai is, Eisinger (1971; 1973) és Lipsky (1968; 1970) munkái, akik a tiltakozó mozgalmak keletkezésének a nagyvárosok politikájában rejlő komponenseit kutatták. Így magának a politikai keretfeltételek koncepciójának a keletkezése is lokális és ágazati részpolitikák elemzéséhez kötődött – például a lakáspolitikák és a házfoglalások, vagy a nagyvárosi szegénymozgalmak viszonyával foglalkozott – de a későbbiekben főként a nemzetállami politizálás strukturális szintjeire vonatkoztatták. A politikai keretfeltételek sohasem homogenizáltak, ágazati politikai, vagy regionális specifikumaik, szituatív elemeik jelentősek, különösen az újonnan intézményesedett, a politikai kultúra és a politikai intézmények inkongruens viszonyaival jellemezhető demokratikus rendszerekben.

A politikai keretfeltételek szerves kapcsolatban állnak a politikai akaratkifejezés formáinak szervezeti rendszerével. A modern társadalmak különféle csatornákon közvetítik tagjaik akaratát a politikai

döntéshozatal centrumaihoz. Ebből a szélesebb kapcsolatrendszerből (Kitschelt 1986; 1993) – a teljesség igénye nélkül – a politikai pártok, az érdekképviselői szervezetek és a társadalmi mozgalmak szervezeti formáit emeljük ki. Mindhárom akaratkifejezési forma sajátos „hatalmi pozíciót” ír körül, amely az akaratérvényesítés specifikus módját teszi lehetővé a politikában. A pártok hatalma a „szavazati hatalom”, amely a választásokon elnyert szavazatok arányában helyi és központi kormányzati hatalomra váltható. A sajátos társadalmi támogatás, amelyet a pártok mozgósítanak, a választói magatartásban jelenik meg. Az érdekképviselői szervezetek hatalma „alkudozási hatalom”, amelyet szervezett és mobilizálható tagságuk súlya szerint, potenciális vétőhatalmuk alapján érvényesíthetnek a kormányzati szervekkel, pártokkal és más érdekképviselőkkel történő „korporatív” egyeztetések során. Az érdekképviselők megszervezte társadalmi támogatás a szervezeti tagságban, illetve a szervezeti tiltakozásban, főleg a sztrájkokban történő részvételben gyökerezik. A pártokhoz képest az érdekképviselők hatalma már sokkal kevésbé az intézményesített, nem a közjogi keretekben jelenik meg, és sokkal inkább nyitott a civil társadalom spontán mobilizációja irányában.

A társadalmi mozgalmak és szélesebb összefüggésben a civil szervezetek sajátos hatalmának alapja a „mobilizációs hatalom”, az, hogy mennyire képesek tagjaikat avagy támogatóikat aktuális politikai céljaik érdekében nyilvános politikai tiltakozásra bírni a legkülönbözőbb formákban, s ezáltal elérni, hogy akaratukat a döntéshozók akár közvetlenül – a velük folytatott tárgyalások és egyeztetések formájában –, akár közvetve – a képviselt célok, követelések teljes vagy részleges megvalósításával – tekintetbe vegyék (McCarthy 1979). A mobilizációs hatalom alapja a nem formalizált társadalmi, politikai tiltakozás megszervezése. Jellemzően fogva elsősorban a civil társadalom mozgósítására irányul, a pártokhoz képest szinte semmilyen közjogi karaktere sincs, az érdekképviselői szervezeteknél jóval kevésbé irányul a szervezetfejlesztésre, vagy arra, hogy a „szervezeti fegyvert” rutinizált alkuk és nyomásgyakorlás formájában használják fel.

Szavazati hatalom, alkudozási hatalom és mobilizációs hatalom egyaránt megtalálható mindenféle politikai szervezet hatalmi pozíciójában, alkalmazásuk azonban különböző mértékben jellemzi az akaratkifejezés szervezeti típusait. A politikai párt szavazati hatalom híján folyamodhat alkudozási hatalomhoz, sőt mobilizációs hatalomhoz is, mint azt sok esetben a parlamenten kívüli, érdekképviselői karakterű szervezetek – például parasztpártok – teszik. De parlamenti vagy önkormányzati párt nem létezhet választói hatalom nélkül. Érdekképviselői szervezetek kísérletet tehetnek szavazati hatalom megszerzésére parlamenti választásokon (sajátos fejleménye volt – és az érdekképviselői szervezetek szempontjából általában kivételes szituáció –, hogy alkudozási hatalmukat Magyarországon „érdekképviselői választások” eredménye alapján ismerte el az állam-

hatalom), és folyamodhatnak a mobilizációs hatalom forrásaihoz is, de a korporatív érdekegyeztetési folyamatokban a tagság, illetve a mobilizált tagság és támogatók alapján nyerik el szerepüket, és nem a parlamenti választási eredmények, illetve az általános, a spontán politikai tiltakozásokban való részvétel határozza meg súlyukat, befolyásukat. Civil szervezetek részt vehetnek választásokon, építhetik tagságukat, de nem a parlament és nem a korporatív egyeztetés a profiljuk, hanem a témaspecifikus mobilizáció, ám amennyiben ebben sikeresek, úgy „átvonulhatnak” egy másik politikai részterületre, pártokká, érdekképviselői szervekké válhatnak. Természetesen létezik átjárás a különféle akaratkifejezési szervezeti formák között, pártból mozgalom, mozgalomból érdekképviselői szervezet válhat, de a politikai szervezeti formáknak megvan a maguk sajátos „hatalmi logikája”, amelyet csak a forma keretein belül lehet átértelmezni, kombinálni – persze magának a hatalmi tartalomnak az átalakulása a szervezeti forma megváltozásához vezethet.

A politikai keretfeltételek rendszere (Tarrow 1991) határozza meg, hogy milyen konfliktusok milyen politikai formákban intézményesedhetnek hatékonyan. Például etnikai kisebbségi törekvések megjelenhetnek mindhárom formában, az azonban a specifikus szervezeti rendszertől és kultúrától, a domináns elitek attitűdjeitől, a politikai diskurzusok kereteitől függ, hogy a párt, az érdekképviselői szervezet, avagy a civil szervezet lesz-e életképesebb, illetve mennyire sikeresen versenyeznek az adott etnikai kisebbség társadalmi támogatásának az elnyeréséért. De megjelenhet „parasztérdek”, illetve területi, regionális érdek is mindhárom szervezeti keretben, amelyek relatív erőssége változhat az adott politikai rendszeren belül is, például a választások közeledtével a pártképviselő, a választások közötti periódusban pedig az érdekképviselő avagy a civil szervezet szerepét felrövidítve. A pártrendszer és a választási rendszer, a döntéselőkészítési folyamatok és a tárgyalások kultúrája, illetve a tiltakozási kultúra és az eliteknek a tiltakozásokra való reakciókészsége azok az elemek a politikai keretfeltételrendszerben, amelyek gyengíthetik avagy erősíthetik meghatározott politikai téma, társadalmi érdek, politikai csoport adott szervezeti formájának sikerét vagy kudarcát, kiépülését vagy leépülését, meglétét avagy hiányát.

Minden szervezettípus kombinálja a hatalmi formákat és igyekszik a leghatékonyabb kombinációt kialakítani hatalmi pozíciójának erősítésére (Rucht 1991a). Minden konfliktus, érdek, csoport keresi a leghatékonyabb szervezeti intézményi formát önmaga megjelenítésére az adott politikai keretfeltételek között. E feltételek lehetnek igen restriktívek, például korlátozzák a pártok, vagy akár az összes szervezeti forma fejlődését, mint a totalitárius és autoritatív rendszerek –, de lehetnek nagyon nyitott és nyílt pluralista viszonyok, amelyek elvileg közömbösek és semlegesek a forma és a tartalom iránt, azaz szabad teret engednek a társadalmi érdekkifejezésnek az összes itt tárgyalt formán belül, tekintet nélkül a hatalmi tartalmakra. A totalitarizmus és a pluralizmus ideáltípusai nem alkalmasak a politi-

kai keretfeltételek konkrét tipizálására, a politikai keretfeltételek sosem teljesen homogének, mindig eltérő és ellentétes elemeket ötvöznek, a politikai keretfeltételrendszer sohasem lehet egyarcú. Léteznek azonban domináns minták, melyek szelektívek adott formákra és tartalmakra nézve.

A szervezeti formák egyszerre függenek a politikai keretfeltételrendszer változásától, illetve a társadalmi támogatás elérhetőségét meghatározó gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatoktól. A politika és a társadalom változásai egyszerre hatnak a szervezeti formákra, de nem egy irányban. A stabilitás és a változás eltérő irányú kombinációi léteznek a társadalom és a politika viszonyában. Stabil keretfeltételek mellett a társadalmi változások új szervezeti formákat hozhatnak – mint a nyolcvanas években az új társadalmi mozgalmakat a nyugati demokráciákban –, és a politikai változások a keretfeltételek radikális átalakulásával új társadalmi folyamatokat indíthatnak el, új politikai akaratkifejezési formákat kínálva a társadalomnak, miként azt a párt és az érdekképviseleti szervek új rendszerét kialakító kelet-európai rendszerváltások megmutatták. A politikai keretfeltételek rendszerének változása nem egyetlen és kizárólagos, de fontos elem a társadalom akaratkifejezési formáinak megszerződési folyamatában (McAdam 1982). Bizonyos keretfeltételek bizonyos formáknak kedvezőek, másoknak kevésbé, bizonyos formákat lehetővé tesznek, másokat ellehetetlenítenek.

d) A politikai keretfeltételek radikális és gyors megváltozásának lehattunk tanúi a kelet-európai kommunista rendszerek válságában és a posztkommunista demokráciák kialakulásának folyamatában. A kommunista rendszerek a társadalmi mobilizáció folyamatait nagymértékben korlátozták, és szisztematikusan gátolták a társadalom szabad politikai szerveződését. Az egypártrendszer és a „szatellit szervezetek” rendszere ellehetetlenítette mind a szavazati, mind az alkudozási, mind pedig a mobilizációs hatalom megszerződésének folyamatait, megghiúsította a különféle akaratkifejeződési formák elkülönülését. A spontán társadalmi mobilizáció számára csupán a teljes, vagy legalábbis igen nagymérvű konformitás vállalása, vagy pedig a kirekesztődés alternatívái léteztek. Albert O. Hirschmann (1984) kategóriái szerint a kommunista rendszerekben a hűség avagy a kivonulás között nem állt fenn a tiltakozás opciója, amely a lojalitás bizonyos fokú fenntartása mellett a változás követelésének és kikényszerítésének szervezeten belüli módozatait jelenti. A tiltakozásokkal szemben nagyon nagy volt a politikai represszió alkalmazásának esélye, tehát a tiltakozás költségei a tiltakozók számára eléggé magasak voltak, ami csökkentette a tiltakozók számát. Nem álltak a potenciális tiltakozó csoportok rendelkezésére legális szervezeti és akcióformák, még az alkotmányosan deklarált egyesülési és gyülekezési jog érvényesítése is korlátozott volt.

A posztkommunista átmenetekkel néhány év alatt – azaz a társadalom és a politikai kultúra lassúbb változtathatóságának mércéi szerint villámgyorsan – a korábbtól gyökeresen eltérő, demokratikusan

szervezett politikai keretfeltételrendszer jött létre a demokratizálódás folyamatában. Lehetővé válik a szavazati, az alkudozási és a mobilizációs hatalom elkülönült avagy kombinált megszervezése. A tiltakozás számára kialakulnak a leglényegesebb intézményes keretfeltételek: a sztrájkok, a tüntetések és más szervezeti formák a politikai folyamat részévé válnak, többpártrendszer és plurális érdekképviseleti rendszer jön létre. Radikálisan csökkennek a tiltakozásokban való részvétel társadalmi költségei, így kibővül a tiltakozók köre, a korábbi nagyvárosi, értelmiségi, ifjúsági bázis mellett kiterjed a társadalom legkülönbébb csoportjaira – a kofáktól a taxisofőrökig. Megszűnik a kényszerű konformitás az eleve adott szervezeti és politikai modellel, a politikai szervezetek különféle formái alkalmazhatók a konfliktusok intézményesítésére.

A tiltakozás kezdetben a kommunista rendszer válságának kifejeződéseként jelenik meg, majd az átmenet időszakában a régi hatalmi struktúra lebontásának és az új kiépülésének a tényezőjévé válik, az új rendszer intézményesedésének időszakában pedig az új társadalmi-politikai konfliktusok artikulálását szolgálja. Keretfeltételeit tekintve a válság időszakában a kommunista rendszer diktálta mérő és megszorító feltételek fokozatosan érvényüket veszítik; az átmenet időszakában rövid „ex lex” állapot jön létre, amelyben a régi keretfeltételek már, az újak pedig még nem működnek; az új rendszer intézményesedési periódusában pedig új keretfeltételek alakulnak ki, amelyek a nyugati demokráciák mintáit követik. A keretfeltételeknek ez a gyors változása megjelenik a politikai akaratkifejeződési formák világában. A válság időszaka a civil, „alternatív” mozgalmak világa, amely kategórián belül együtt léteznek a majdani pártok, a majdani érdekképviseletek új formái és a civil szervezetek. Az átmenetben, a választási törvények és az érdekképviseleti szabályok intézményesedéséig, inkább a hatalmi, mintsem a szervezeti differenciálódás a jellemző. Az első szabad választások, és a velük összefüggésben zajló szervezeti differenciálódás hozzák meg a politikai pártok, az érdekképviseletek és a civil szervezetek profiljának kiejegesedését. Néhány év alatt differenciálódik a parlamenti és önkormányzati választásokra orientálódó politikai szervezeteknek, az érdekképviseleti alkuk legitim partnereinek, illetve a különféle témákra szerveződött tiltakozó, avagy más tevékenységet ellátó szervezeteknek a világa, és sok szervezet elhagyja az összes, a nem kommunista, „alternatív” civil szervezeteket tömörítő, viszonylag egységes ellenzéki bázist. Ennek a közös civil társadalmi múltnak az emléke is gyorsan eltűnik a parlamentben kormányzati hatalommal, az érdekképviseleti alkukban intézményesített pozícióval rendelkező befolyásos és nagy szervezetek, illetve a civil társadalom régi és új szervezetei között. A párt, az érdekképviseleti szervezet és a tiltakozó civil mozgalom korábban differenciálatlan profiljai elválnak egymástól, és önálló szerepekben jelentkeznek. Így például a régi rendszer ellen szervező hálózatból politikai párt válik ki, ahhoz közelálló

érdekképviselői szervek születnek, és persze fennmaradnak és létrejönnek régi és új civil hálózatok is.

A pártok, érdekképviselői szervek, civil szervezetek munkamegosztáson alapuló együttműködése (Dalton 1993) a politikai folyamat szerves alkotóeleme, amelynek kialakulása a szemünk előtt zajlott le és zajlik a posztkommunista rendszerekben. Ez az átalakulás maga is a politikai keretfeltételrendszer része, a politikai struktúra és a folyamat együttesen hatnak, egyszersmind egymásra is. Ritka pillanatot a történelemben az, amikor a politikai struktúra és a folyamat egymásrahatása ennyire szemléletesen és rövid idő alatt megmutatkozik, hiszen a nyugati demokráciákban a pártok, érdekképviselők és civil szervezetek profiljainak letisztulása évszázadokig, legalábbis évtizedekig, több politikai generáción át tartó folyamat volt. A posztkommunista országok többsége részese volt a prekommunista időszakban ennek a hosszabb távú fejlődésnek, de a fasiszta és kommunista diktatúrák tönkre tették a hosszabb távú differenciálódás eredményeit, amelyek csak újabb, és új alapról meginduló – ám jóval rövidebb politikai tanulási és intézményesedési folyamatokban – alakulhatnak ki ismét.

2. MÓDSZERTANI KERETEK, KUTATÁSI HIPOTÉZISEK A POLITIKAI TILTAKOZÁS SAJTÓDOKUMENTÁCIÓN ALAPULÓ ELEMZÉSÉBEN

A fentiekben felvázolt elméleti koncepciók és hipotézisek alapján a továbbiakban kísérletet teszek arra, hogy a választott kutatási módszertan alapján az empirikus kutatás számára operacionálizálható formába öntsem a politikai keretfeltételek és a politikai szervezeti formák összefüggő változásának problémájáról alkotott feltevéseket.

A politikai tiltakozás¹

- a társadalmi-politikai konfliktusban,
- a nem-intézményesített társadalmi-politikai hatalom mobilizálásának kísérlete,
- nyílt és nyilvános módon,
- kollektív cselekvés révén,
- manifeszt, politikai relevanciájú célok érdekében (Cantor 1970; Lofland 1990).

Nyilvános az a cselekvés, amelyet legalább egy újsághír közöl.

Kollektív az olyan cselekvés, amelyet legalább három személy hajt végre.

Tiltakozó cselekménynek tekintjük azt a nyilvános, kollektív cselekvést, amelyet határozott, sajátos követelések artikulálására hajtának végre. Nem rutinizált, nem jogilag előírt magatartás, amelyet a társadalmi-politikai szervezetekben hajtának végre, és formája te-

kintetésben is különbözik az igények elfogadott, rutinizált megjelenítésétől. Bizonyos alkotmányosan és jogilag szabályozott cselekvéseket, amilyen a sztrájk, a gyűlés, vagy a tüntetés, szintén tiltakozó cselekménynek tekinthetünk; hiszen a tiltakozás éppen ezekben az intézményes keretekben jelenik meg.

Az igényeket „artikulálják”, ha kielégítésük érdekében a szervezett, avagy szervezetlen cselekvők intézményekhez, szervezetekhez, vállalatokhoz fordulnak.

Az elemzés forrásai

E munka azoknak a nyilvános dokumentumoknak az elemzésén alapul, amelyek a Magyarországon 1989. január 1. és 1994. július 1. között lezajlott tiltakozó cselekményekről készültek. Elemzésünkben szeretnénk a tiltakozások mennyiségéről és gyakoriságukról, a tiltakozások alanyairól és igényeiről megtudni valamit a sajtódokumentumok vizsgálata alapján.

Az adatok elsődleges forrásai három országos napilap és két hetilap (*Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság, Heti Világgazdaság, 168 óra*) híradásai. Az öt elemzett sajtótermék mellett esetenként más, helyi, avagy országos sajtóban közölt információkat is felhasználtunk. Az adatgyűjtési egység az újságcikk, amely tiltakozó akcióval foglalkozik.

Az elemzési egység az egyetlen kérdőívbe foglalt, különböző forrásokból származó információkat egyesíti, amelyek egyazon tiltakozásról vagy amelyek tiltakozó cselekményként felfogott cselekménysorról szólnak.

Az információ minimuma, az egy tiltakozó cselekmény kutatáson belüli dokumentálásához szükséges információ.

Akkor dokumentálunk egy tiltakozó cselekményt, ha legalább a következő elemek egyike azonosítható a sajtóforrások alapján:

1. a tiltakozás kezdetének vagy bejeztének az időpontja,
2. a tiltakozás formája (pl. sztrájk, tüntetés),
3. a tiltakozás szervezői, és/vagy résztvevői,
4. a tiltakozás során megfogalmazott igények, illetve követelt feltételek.

A politikai tiltakozás sajtóforrások alapján történő elemzése persze csak egyike a lehetséges elemzési megközelítéseknek. Felhasználható például a tiltakozás általános trendjeinek azonosítására, az akcióformák, illetve az alanyok struktúraváltozásának bemutatására, a nagy tiltakozó kampányok frekvenciáinak bemérésére.

Nem alkalmas viszont a konfliktusok keletkezésének és kimene telének teljesebb körű bemutatására, hiszen a sajtót a tiltakozás attól kezdve és addig érdekli, ameddig hírértéke van. Nem tarthat igényt a sajtó figyelmére nagyon sok olyan „szürke” szervezőmunka, melynek megismerése nélkül nem tudjuk elemezni igazán a tiltakozást. Ugyancsak hiányzik a sajtó perspektívájából a konfliktusok rövidebb

vagy hosszabb távú hatásainak megismertetése, megközelítése. A tiltakozás körüli diskurzusok is csupán addig érdekesek a sajtónak, amíg közfigyelemre tarthatnak számot, a stratégiai-taktikai viták bizonyos lényegi köre csupán a tiltakozó csoportok saját kiadványaiban jelenik meg.

A sajtó hírérték szerinti szerveződése relatívvá teszi a társadalmi-politikai tiltakozások sajtódokumentáció alapján történő rekonstruálásának igényét. Hiszen még sohasem végeztek olyan felmérést, amely a lehetséges elérhető összes sajtódokumentumot feldolgozta volna. Ez persze hosszabb távon megoldható egy-egy akcióra vonatkozóan – bár feltételezett totális dokumentáció is hiányos volna, hiszen nem gondolhatjuk, hogy minden egyes tiltakozó akció „sajtót” kap valahol (Koopmans 1992; Rucht–Olhemacher 1992). Főleg a helyi, a sűrűn ismétlődő, vagy a gyenge hírértékű, esetleg diszkriminált csoportok szervezte tiltakozások, valamint a közfigyelmet lekötő események, háborúk, vagy választások idején zajló más cselekményeknek nem nagyon van sajtója, vagy ha igen, akkor nem az országos napi- és hetilapokban. Természetesen ha például az etnikai, avagy a béketiltakozások területét kívánjuk kutatni, akkor koncentrálhatjuk vizsgálódásainkat a megfelelő politikaterület saját kiadványaira, sajtójára is (pl. kisebbségi, etnikai csoportok, a békemozgalmak kiadványai), már ha van ilyen, kiszűrve ezzel a többi, az erősebb általános hírértékkel bíró események hatásait.

Mindenesetre a politikai tiltakozásnak a sajtóforrásokra szorítkozó felmérése sosem lehet teljes, mindig ki kell egészíteni, más forrásokkal kombinálva alkalmazni az elemzésben (pl. statisztikák, interjúk, dokumentumelemzések, résztvevő megfigyelés). Mindemellett a központi sajtóorgánumok alapján végzett felmérések fontos adalékokkal szolgálhatnak bizonyos általános profilok és kontúrok megrajzolásához, amelyet más kutatási eredményekkel szintetizálva pontosítani lehet (Franzosi 1987; Olzak 1989).

Az efféle felmérések igazi haszna a hosszabb távú illetve összehasonlító megközelítésben van. Ilyen például Charles Tillynek az angol és francia politikai tiltakozások több évszázadát feldolgozó kutatása (Tilly 1979; 1991; 1975), avagy Sidney Tarrownak a háború utáni Olaszországról (Tarrow 1989), Hanspeter Kriesinek a háború utáni Svájcra (Kriesi 1985) készült több évtizedet feldolgozó felmérése, illetve a most még folyamatosan készülő német, Dieter Rucht nevével fémjelvezhető Prodat-projekt (Rucht–Hocke–Olhemacher 1992) a háború utáni Németországról. Ezek a kutatások azonban az alkalmazott tiltakozási felfogások és a választott forrásbázis eltérései miatt nehezen összehasonlítható és szintetizálható eredményekre jutottak. Az egységes szempontok szerint kivitelezett nemzetközi összehasonlító projekt iskolapéldája a Hanspeter Kriesi teamje által végzett nyugat-európai összehasonlító vizsgálat (Kriesi et al. 1992) a nyolcvanas évek új társadalmi mozgalmainak dinamikájáról.

Kelet-Európában az ilyen kutatás lehetőségét a posztkommunista átmenetek teremtették meg. Alighanem hiábavaló kísérlet lenne t.i.

a politikai tiltakozást rekonstruálására vállalkozni a hetvenes évek magyar nyilvános sajtója alapján. Ehhez elengedhetetlenül szükség volna a korabeli szamizdat, illetve a szabad világ demokratikus sajtójának elemzésére. A tiltakozás sajtóelemzésére a szabad sajtó újramegjelenésével kezdhettünk hozzá, amikor már bizonyos tapasztalatok, távlatok alakultak ki a rendszerváltás után. De a médiakonfliktus zilálta magyar sajtó állapotát tekintve ez ma is nehéz, sőt bizonyos vonatkozásban megoldhatatlan feladat, hiszen még ma sem reális – a nyugati professzionális újságírás mércéi szerint – a bizonyítható „tények” sokaságát várni a sajtó elemzésétől. Például a tiltakozók számára az újságcikkek elenyésző hányada utal csupán, sőt sokszor meg sem próbálják – akár bizonytalan fogalmakkal („sokan”, avagy „néhányan”) felbecsülni a résztvevők számát, hanem pusztán a tüntetés tényének megállapítására szorítkoznak. Ezzel szemben a nyugati sajtóforrások alapján eléggé megbízható kép alakítható ki a tiltakozás intenzitásáról, arról, hogy mennyien vettek részt bizonyos tiltakozó cselekményekben.

Az alkalmazott kérdőív hetvenegy, elsősorban zárt és néhány nyílt kérdést foglal magába. Minden egyes tiltakozó eseményről kérdőív, a forrásul használt cikkekről pedig egy vagy több fénymásolat készült.

A kérdőív szerkezte;
a tiltakozás

- alapvető jellemzői, hely, idő, jelleg, tartam, résztvevők száma,
- szervezettsége,
- céljai,
- akcióformája, legalitása, hatósági beavatkozás,
- stratégiája, illetve a stratégia változása,
- közvetítés, tárgyalások, ellentiltakozás, alkalmazott szimbólumok,
- résztvevő társadalmi-politikai csoportok,
- címzettjei, közvetlen tárgya,
- hatása, eredménye, támogatottsága, a politikai reakciók jellege.

Az adatok számítógépes feldolgozásra kerültek, és ennek az adatbázisnak az alapján mutatom be a továbbiakban a pártok és mozgalmak, illetve civil szervezetek helyét és szerepét a magyarországi politikai tiltakozásban.

3. A PÁRTOK VÁLTOZÓ SZEREPE A TILTAKOZÁS ARTIKULÁCIÓKÁBAN MAGYARORSZÁGON

1989. január 1-jétől 1994. július 1-jéig, a második szabad választásig a Magyar Hírlap, a Népszabadság, a Magyar Nemzet, a 168 óra és a HVG anyagában kérdőíves felmérésben a következő adatokat találtuk a pártoknak és civil szervezeteknek a tiltakozásban történő részvételére.

I. táblázat

Tiltakozások száma összesen

1989	1990	1991	1992	1993	1994	Összesen
122	126	191	112	148	44	743

A tiltakozások száma 1991-ben éri el a csúcst, majd alacsonyabb szinten hullámzik. 1994 első felében relatíve alacsony a tiltakozások száma. Ennek egyik feltételezhető oka az, hogy a tiltakozók a választások közeledtével egyre kevésbé tekintik a kormányzatot legitim címzettnek. Mivel Magyarországon a politikai tiltakozások nagy többsége esetében a címzett és sokszor a tiltakozás közvetlen tárgya is a kormányzat vagy annak szervei, illetve a parlament, ezek újrválasztásának előszele az év első felében megritkítja a politikai tiltakozásokat. Amennyiben a tiltakozót racionális cselekvőként képzeljük el, úgy az igényeinek kielégítését egyre kevésbé várhatja a leköszönőfélben lévő kormánytól és parlamenttől, és amennyiben a tiltakozás alapjául szolgáló igény lehetővé teszi, „elhalasztja” a tiltakozást, illetve az igény artikulálását az új parlament megválasztása, illetve az új kormány megalakulása utáni időkre.

Más vonatkozásban a tiltakozások számának relatíve alacsony volta a választás időszakában arra az egyéb forrásokból is örvendetesén megerősített tényre utal, hogy a releváns politikai aktorok politikai igényeik artikulálására elfogadják az alkotmányos rend nyújtotta kereteket a választás formájában. Azaz, a legitim választási és alkotmányos váltógazdasági rendben az intézményesített tömeges politikai részvétel időszakában, a választások idején ez a fórum dominál a politika piacán. Amennyiben releváns társadalmi-politikai aktorok nem fogadnák el a parlamenti váltógazdálkodás intézményeit, avagy a választási eredményt, úgy megnőne a politikai tiltakozás mennyisége és intenzitása a választások időszakában, sőt válsághelyzetben megjelenne és terjedne a kollektív erőszak és az arra adott reakció.

Magyarországon nem ezt láthatjuk. Míg 1993 május-júniusában 27 a tiltakozások száma, addig 1994 május-júniusában a felénél is kevesebbre csökken, mindössze 11 tiltakozást azonosítottunk. Az 1994 első félévében „elhalasztott kereslet” persze megjelenik a második félév megnövekedett számú tiltakozásában, amennyiben stabil igényekről, és hosszabb távon mobilizációs potenciállal rendelkező csoportokról van szó.

2. táblázat

A tiltakozás intézményesedése. A különféle szervezettípusok jelenléte a tiltakozó események százalékában

Szervezeti jelenlét	1989	1990	1991	1992	1993	1994	összesen
Szakszervezetek más munkaadó és munkavállaló szervezetek	15,9	23,7	16,9	23,8	30,6	28,3	22,5
Pártok	22,7	24,3	19,4	9,5	7,9	15,0	18,3
Civil szervezetek	36,1	30,1	36,3	50	39,7	43,3	38,3
Nem szervezett	19,4	12,8	17,4	15,8	9,6	9,4	14,6
Nincs adat	0,6	8,9	9,9	0,7	11,9	3,7	6,3
Összesen	144	156	201	126	176	53	856
Szervezeti sűrűség*	1,1	1,2	1,0	1,1	1,1	1,2	1,1

*A szervezeti részvétel sűrűsége a tiltakozó eseményekre jutó átlag szervezeti részvételt jelenti.

A tiltakozásokban összességében csökkenő tendenciát mutat a nem szervezett tiltakozások aránya, a tiltakozások mintegy 20 százalékról mintegy 10 százalékra csökken. Ennek feltételezhető oka a civil társadalom megszerveződése pártok, érdekképviseleti szervezetek és civil szervezetek formájában. A szervezethez való növekedése a tiltakozásban az intézményesedés szakaszának hatékonyságát, a politikai és civil szervezeti struktúrák stabilitásának növekedését, legitimációjuk kialakulását mutatja. A szervezeti sűrűség, az egy tiltakozó eseményre jutó szervezeti átlagszám nem változik jelentősen, ami arra utal, hogy a tiltakozások száma együtt, korrelációban növekedett és csökkent a tiltakozásokban való szervezeti részvétellel, azaz a mindenkor szervezeti keretek az első szabadon választott törvényhozás periódusában alapjaiban megfeleltek a tiltakozások artikulálására támasztott társadalmi igényeknek, nem „szaladt el” egymástól a résztvevő szervezetek és a tiltakozó események száma.

Magyarországon az első törvényhozás periódusában a civil szervezetek és mozgalmak szervezeti formája meghatározó szerepet játszik a tiltakozások artikulálásában. A 30 és 50 százalék közötti arány a tiltakozások megszervezésében e szervezettípus döntő szerepét mutatja a magyar „tiltakozások piacán”. A második legfontosabb szervezettípus a tiltakozásokban a szakszervezet, illetve a másfajta munkaadói avagy munkavállalói érdekszervezet, 22 százalékos körüli átlagos részvétellel. Jelentőségük az elmúlt évek során fokozatosan növekvő tendenciát mutat, párhuzamosan a szakszervezeti, érdekképviseleti szektor intézményesedésének stabilizálódásával, a különféle érdekszervezetek és a kormányzat között kialakuló kommunikációs és kooperációs viszonyok kifejeződésével.

A civil szervezetek és az érdekképviseletek stabil, illetve tendenciájában növekvő részvételével szembeállítható a politikai pártok szerepének csökkenése a tiltakozásban. A pártok részvétele 28-ról 8 százalékra csökken, hogy a választások évének első felében ismét

valamelyest növekedjék a tiltakozások összességében csökkenő körén belül. A pártok részvételi átlaga nem sokkal marad le a szakszervezeteké mögött, ám a 18 százalékos átlag értelmezéséhez tekintetbe kell venni a kezdeti magas fokú tiltakozási aktivitást, majd az 1994-es választások előtti feltehetőleg átmeneti növekedést, illetve e két szakasz között a 10 százalék alatti részvételi arányokat.

Összességében a tiltakozásokban Magyarországon az intézményesedés tendenciája érvényesül, a civil szervezetek és az érdekképviselői szervezetek növekvő, majd stabil részvételével, illetve a politikai pártoknak a parlamenti és választási ciklusok idején fokozódó átmeneti aktivizálódásával. A felmérésben csak azokat a politikai szervezeteket tekintettük politikai pártoknak, amelyek az első törvényhozási periódusban, illetve azelőtt, a régi MSZMP, képviselőtel rendelkeztek a parlamentben. A többi pártot a civil szervezetek kategóriájában szerepeltettük. Ez azon a megfontoláson alapult, hogy az első szabad választásokon a pártrendszer újjászervezésének érdekében nyújtott anyagi támogatás és adásidő olyan szervezeteket is „odavonzott” a választásokhoz, amelyek inkább érdekképviselői avagy civil szervezeti profillal rendelkeznek, s számukra csupán átmeneti stratégia a választási részvétel, akkor, ha elesik az először adott, a „ringbe szállást” megkönnyítő támogatás. A pártot tehát nem a neve, nem is a jogi státusa, hanem a parlamenti képviselőt írja körül a fenti táblázatban.

A tiltakozásokból a hat, a választások előtt, parlamenten kívül alakult és a törvényhozási időszakban végig a választásokon szervezett képviselőtel rendelkező parlamenti párt részvételére vonatkozó adatokat gyűjtöttük ki az alábbi táblázatban.

3. táblázat

A politikai pártok szerepe

	1989	1990	1991	1992	1993	1994/I-VI.	össz	%
Fidesz	25	14	12	1	0	0	52	29,2
MDF	19	11	8	2	3	1	44	24,7
SZDSZ	14	9	11	2	1	0	37	20,7
FKgP	9	6	10	2	1	1	29	16,2
MSZP	2	3	4	0	0	0	9	5,3
KDNP	1	2	3	0	0	1	7	3,9
Összesen	70	45	48	7	5	3	178	100

A pártok részvételét az adott tiltakozó esemény megszervezésében avagy finanszírozásában csak abban az esetben rögzítettük, ha nevüket az újságcikk tartalmazta. Ellenőrizetlen háttérinformációk alapján nem tulajdonítottuk a tiltakozást egyik politikai pártnak sem. A képviselők, avagy jelöltek és politikai tisztségviselők részvételét abban az esetben tekintettük a rendezvényvel való elkötelezettség jelének, ha a párt a részvételt valamilyen módon intézményesen is vállalta, tehát nem csak egyéni akcióról volt szó. Nem írtuk a pártok számlájára, ha szatellit szervezeteik, például ifjúsági szervezeteik

vettek részt a rendezvényen, így pl. a BIT nem automatikusan az MSZP számláját növeli, hanem civil szervezetként kerül beszámításra.

A politikai pártok között a Fidesz rendelkezik az összesítés alapján az első helyezéssel. Ha az évenként változó tiltakozási számot vesszük tekintetbe, ez a kiemelkedő eredmény csupán az 1989 és 1991 közötti aktivitáson alapul. A Fidesz ezt követően gyakorlatilag kivonul a politikai tiltakozások piacáról. Ennek a többi pártokhoz viszonyítva is kiemelkedően „pártszerű” viselkedésnek feltehetőleg a párt belső irányzatainak változó hatalmi pozíciói, és az ennek megfelelő stratégiaváltás az okai. A „mozgalmi profil” vissza- és kiszorul ebből a pártból, amely tudatosan a parlamenti aktivitást helyezi előtérbe és szakít a tiltakozás „mozgalmi múltjával”. Mint stratégiaileg definiált pozíció, ez az állapot várhatóan módosulni fog a Fidesznek a második törvényhozási periódusban alkalmazott politikájában, és a szociálliberális koalícióval szemben ismét előtérbe kerülhet az új ellenzéki szövetségeseivel együtt szervezett tiltakozás a kormány politikája ellen. A Fidesz korai tiltakozó kampányai is elsősorban a kommunista rendszer ellen irányultak, s nem vett részt aktívan az SZDSZ és az MSZP direkt avagy indirekt támogatásával az Antall kormány ellen szervezett tiltakozásokban.

Hasonló tendencia figyelhető meg a régi rendszer elleni ellenzéki mozgalomként megszerveződő MDF, a második legtöbbet tiltakozó párt profiljában, azonban azért meglepő módon, hiszen annak ellenére, hogy az első törvényhozás kormánypártja, kevésbé radikálisan adja fel a mozgalmi profilját, mint az ellenzéki Fidesz. Jóllehet tiltakozásainak döntő többsége szintén az 1989 és 1991 közötti időszakra esik, a későbbiekben időnként mégis vállalja a politikai tiltakozás stratégiáját. Ennek hátterében az áll, hogy a Fidesszel összehasonlítva az MDF kevésbé egységes politikai stratégiát képviselő, nagyobb és kevésbé homogén párt. Jóllehet az MDF az 1990-es választások után kormány vezető ereje, „mozgalmi szárnya” amely később önálló párttá szerveződik, aktív a tiltakozások piacán. A mozgalom és párt viszonya körüli vita az MDF irányzatai között jóval tovább tart, mint a határozottan és egyértelműen a parlamenti párt szerepét vállaló Fideszben. Az MDF radikálisai a taxisblokádtól visszafelé szerveznek a kormány ellen irányuló tiltakozásokkal szembeni ellen tiltakozásokat, és aktívan kivették és kiveszik részüket a médiakonfliktus körüli nagyszámú tiltakozásból. Az MDF tiltakozási repertoárjában mindvégig hangsúlyosan jelen van a magyar kisebbségek ügyében az érintett országok kormányaihoz intézett tiltakozások sokasága, függetlenül a magyarországi politikai ciklusoktól.

A tiltakozások összesített százalékaránya szerint harmadik helyet elfoglaló SZDSZ tiltakozásainak megoszlása jóval kiegyensúlyozottabb képet mutat, mint a Fideszé és hasonló az MDF-éhez. Az SZDSZ kapcsán, de általánosabb érvennyel, meg kell jegyezni, hogy a zéró részvétel egy év alatt minden bizonnyal a szatellit szervezetek által, avagy indirekt és nem manifesztált politikai támogatással rendezett

eseményeket rejthet magában ebben az időszakban, de ezeket, ha az újságcikkben nem szerepelt dokumentált tényként, vagy a párt közvetlenül nem vállalta magára, nem szerepeltettük. Az SZDSZ és az MSZP áll például a Demokratikus Charta mögött, mint azt a Charta válsága mutatja a két párt kormányzásának kezdetén.

Az időszak során meghasonlott FKgP helyzete sajátos, bár markáns tiltakozó profilt takar. Ha hozzátennénk az 1991 óta elkülönülten vizsgált Kisgazda 36-ok tiltakozási profilját, 13 akciót, akkor még markánsabb lenne. Azonban számításba kell vennünk, hogy 1991 óta az FKgP és a levált frakciócsoport tiltakozásainak nagy része „öngerjesztő” jellegű, azaz kölcsönösen egymás ellen irányul a névhasználat, a pártfegyelmik és a vagyoni vitás ügyekben, illetve a különböző, a párt részei közötti vitában állást foglaló szervezetek, bíróságok, politikai ellenfelek stb. döntései, állásfoglalásai ellen. Emellett azonban jut ideje az FKgP-nek az Antall kormány elleni tiltakozásra is, főleg sajátos politikai témájában, a privatizáció és a reprivatizáció, illetve a mezőgazdasági termelőszövetkezetek felosztása kérdésében, és tiltakozásai az új törvényhozási periódusban a szociálliberális kormányt sem kímélik.

Az MSZP tiltakozásai alacsony dokumentáltságának feltehetően az a magyarázata, hogy a párt hatékonyan működő szatellit szervezetekkel rendelkezik – amilyen a Baloldali Ifjúsági Társulás –, ifjúsági szervezete jóval többet tiltakozik más pártokénál, a párt pedig ezeket a tiltakozásokat támogatja, anélkül hogy részt vállalna bennük, s ugyanígy támogatja a szakszervezetek egy részének tiltakozását. Ilyen kapcsolatszerrel rendelkezik az MDF és az SZDSZ is, azonban ez a mi kutatási koncepciónkban, amely a sajtót tekinti kizárólagos forrásának, nem dokumentálódik. Az MSZP viszonylag alacsony tiltakozási részvétele azon is alapulhat, hogy kezdetben az MSZMP politikai örököséként sokat támadott párt nem kívánt a tiltakozásokban való közvetlen és tömeges részvétel stratégiájával érveket szolgáltatni olyan támadásokhoz, amelyeket a parlamenti demokrácia destabilizálásának vádjával indíthatnának ellene. Az MSZP ugyanakkor mindvégig magas tiltakozási potenciállal rendelkezik, amelyeket inkább szövetséges és szatellit szervezeteinek támogatásával, mintsem közvetlen részvétellel mobilizál.

A KDNP viszonylag alacsony számú tiltakozásai főként sajátos témáihoz, az egyházi vagyoni és iskolák kérdéseire kötődnek. A kormánypártok közül a leginkább lojális a koalíciós kormányhoz. Az ellenzéki pozícióban megválasztott új vezetés politikai irányvonalát változtatni hozhat tiltakozási stratégiájában, hiszen a szociálliberális kormányzathoz nem fűzik a korábbi „csöndes” pártot közvetlen szálak.

A vizsgált időszakban a parlamenti képvisellel nem rendelkező pártoknak a tiltakozásokban való részvételéről összesen 59 esetet regisztrálhattunk: 1989-ben 13, 1990-ben 20, 1991-ben 11, 1992-ben négy, 1993-ban kilenc, 1994-ben kettő. A parlamenti képvisellel egyáltalán nem rendelkező pártok részvétele a tiltakozásokban

nem haladja meg lényegesen a parlamenti pártokét. Összesen is alig haladja meg a Fidesz tiltakozásainak mennyiségét az öt év alatt, ami, ha meggondoljuk hogy milyen sok szervezet között oszlik el, szerte-foszlhatja az aktívan tiltakozó parlamenten kívüli pártokról kialakult képet. Úgy tűnik, hogy az első két szabad választáson parlamenti hely nélkül maradt szervezetek közül elsősorban a Munkáspárt rendelkezik tiltakozó profillal az északkeleti válságzónában, illetve az idősebb kékgalléros munkásság körében.

4. táblázat

Tiltakozások pártok kezdeményezésére

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	Összesen
Parlamenti képvisellel	22	2	4	0	3	2	33
Parlamenten kívüliek	5	3	0	0	5	0	13
Pártok összesen	27	5	4	0	8	2	46

Kérdőívünkben külön rögzítettük a kezdeményező szervezetek státusát, amennyiben az újságcikkből kiderült. A pártok szerepe ebben a vonatkozásban is megfelel a részvételről és finanszírozásról kialakult képnek. Szerepük a tiltakozások kezdeményezésében összességében csökken, és ugyanaz a tendencia figyelhető meg mind a parlamenti, mind pedig a parlamenten kívüli pártok körében.

A pártoknak a politikai tiltakozásban betöltött szerepére jellemző a vizsgált időszakban, hogy tevékenységükben az intézményesedés folyamatában felerősödött a parlamentre, illetve az intézményesített politikai részvételre való orientáció. Ez a tendencia egyaránt dokumentálható az összes parlamenti és parlamenten kívüli párt politikai tevékenységében. Nincsenek „mozgalmi pártok”, amelyek ki tudnák vonni magukat az intézményesedés kényszere alól. A civil szervezetek tiltakozó profilja letisztul a pártokról a parlamentarizmus rendszerében, és úgy tűnik, a parlamenten kívüli pártok sem jelentenek hatékony ellenmodellt. Persze a politikai keretfeltételek stabilizálódása mellett a mindenkori hatalmi és kormányzati szerkezet is befolyásolja a pártok konjunkturális vagy dekonjunkturális elkötelezettségét a politikai tiltakozások piacán. Így a szociálliberális koalíció pártjai kivonultak a tiltakozásokból, és az ellenzékbe került pártok részvételének esélye a tiltakozásban megnövekedett. Az 1994-es választások nyomán nem került sor arra, hogy minőségileg újra definiálják a parlamenten kívüli és belüli státusokat. Így egyik korábbi nagy parlamenti párt sem szorult ki a parlamentből és kényszerül lázas parlamenten kívüli cselekvésre. A parlamenten kívüli pártok egyike sem került be a hatalom sáncai mögé, leszámítva az olyan érdekképviseleti pártokat, mint a Vállalkozók Pártja és az Agrárszövetség. A parlamenti tiltakozások többségét kezdeményező Munkáspárt kívül maradt a parlamenten. Így nem következett be lényeges

módosulás a parlamenten belül a tiltakozásra nyitott és az azzal szemben stratégiaileg absztinens pártok arányaiban, persze e két csoport összetétele megváltozott az új kormánykoalícióval. A kormány és az ellenzék összetétele nem közömbös a politikai tiltakozás valószínűségének szempontjából sem, hiszem az eltérő politikai ideológiák, programok, stratégiák és szervezetek más-más módon viszonyulnak a politikai tiltakozás alkalmazásához.

Az 1994-es év a politikai tiltakozások szempontjából sajátos helyet foglal el. Az év során zajlik le a második szabad országgyűlési választás, amely lényegesen befolyásolja a tiltakozások politikai keretfeltételeit. Az új kormánykoalíció azokat a politikai pártokat foglalja magába, amelyek korábban a keresztény-nemzeti koalíció elleni politikai tiltakozások kezdeményezői és résztvevői voltak a Demokratikus Charta esernyőszervezetének keretei között. Ennélfogva eltűnnek a mozgalmi-tiltakozó szféra „politikai nagyvállalkozói”, és, legalábbis az 1994-es év végéig, az így támadt úrt nem töltik be mások. A korábbi kormánykoalíció ellenzékbe került pártjai nem veszik át az SZDSZ és az MSZP korábbi kezdeményező szerepét a politikai tiltakozások piacán. Ennek több oka lehet:

- A keresztény-nemzeti pártoknak a szociálliberálisoktól eltérő politikaértelmezése inkább a meglévő intézmények keretei közötti cselekvési formákra helyezi a hangsúlyt.

- Az 1994-es önkormányzati választásokkal ismét széles tér nyílik az intézményesített politikai részvételre, amely leköti az ellenzéki politikai pártok és általában a teljes politikai társadalom energiáit.

- Az új politikai koalíciók keresése az ellenzékben, illetve az ellenzékbe kerülés okozta sokk következtében gyors átalakulásra kerül sor a pártszervezetekben, illetve a támogató társadalmi szervezetekben és politikai körökben.

- Végül, de nem utolsósorban az okok között említhetjük – ha hihetünk az ilyenféle politikai kijelentéseknek – az új kormánykoalíciónak adott türelmi időt.

4. A CIVIL SZERVEZETEK SZEREPE

A kutatásban civil szervezetnek tekintettük a parlamenti képviselővel nem rendelkező pártokat is, továbbá a szakszervezeteket, egyházakat, egyesületeket, helyi szervezeteket stb.

5. táblázat

A civil szervezetek részvétele a tiltakozásokban

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	összesen
Részvevő szervezetek száma	177	179	210	289	221	55	1131
Tiltakozások legalább egy szervezet részvételével	78	75	112	89	122	35	511
Tiltakozások legalább egy szervezet kezdeményezésére	63	13	25	6	106	29	241

A szakszervezetek és a civil szervezetek összesített részvételi adatai jóval meghaladják a pártok tiltakozási aktivitását, még akkor is, ha a pártok között vesszük számba a civil szervezetekhez átsorolt, parlamenti képvisellel nem rendelkező politikai szervezeteket. A kezdeményezés vonatkozásában a pártok és a civil szervezetek aránya viszonylag kiegyensúlyozott, ami arra utal, hogy eléggé tipikus lehet a pártok által kezdeményezett, de több civil szervezet részvételével lezajlott tiltakozó események köre.

A civil szervezetek kategóriájának szerteágazó volta és a viszonylag rövid időtartam miatt a civil szervezeteknek a tiltakozásokon belüli profilját a teljes 1994-es évi – a választások előtti és az azt követő félév adatait egyaránt tartalmazó – táblázat alapján értelmezem, azon feltételezés alapján, hogy a választási kampányok a civil szervezetek tevékenységét kevésbé és csak közvetve befolyásolhatják, és leginkább a teljes 1994-es év szolgál az intézményesedés periódusának mintájául, hiszen az általunk vizsgált periódusban a rendszerváltástól legtávolabb eső év.

6. táblázat

A tiltakozások alakulása 1994 két félévében

A tiltakozás alanya	január –június	július –december	Különbség	Összesen	százalék
Nem-formális csoportok	13	15	+2	28	22,4
Egyesület, alapítvány	14	13	-1	27	21,6
Munkavállalók	14	13	-1	27	21,6
Pártok	6	8	+2	14	11,2
Környezetvédők	4	8	+4	12	9,6
Nemzetközi kampányok	2	6	+4	8	6,4
Egyházak	1	4	+3	5	4,0
Külföldiek	1	3	+2	4	3,2
Összesen	45	80	15	125	100

a) *Szakszervezetek.* A munkavállalók tiltakozó akciói többnyire közvetlenül vagy közvetve szakszervezeti, avagy más munkavállalói érdekképviselői szervezetekhez kötődnek, ezek szervezik, készítik őket elő. A munkavállalói tiltakozás fontos akcióformája a sztrájk, emellett széles körben alkalmazott az aláírások gyűjtése, a demonstráció, a sztrájkfelhívás, avagy a figyelmeztető sztrájk. A teljes repertoáron belül a sztrájk végső eszköz. 1994 folyamán mégis többször alkalmazták a munkavállalók. Legnagyobb és legszélesebb körű a decemberi vasútsztrájk, amelynek a rendszerváltás óta komoly előtörténete van a mozdonyvezetői vagy a vasutas szakszervezetek évente visszatérő béralkuinál, érdekképviselői konfliktusaiban. Jóllehet a sztrájkok nem politikai célzatúak, a széles kört mozgató, közellátási szférát érintő sztrájkok jellegükénél fogva politikai tartalmakkal telítődnek, a politikai keretfeltételek határozzák meg dinamikájukat, főleg egy még ilyen nagymértékben állami tulajdonú gazdaságban.

A politikai keretfeltételek az első félévben inkább konfrontációt feltételeznének a kormányzattal, amely korábban alakítóan kívánt beavatkozni a szakszervezeti érdekképviselőket ügyeibe. Feltehetően a választások közeledte miatt mégis a nyitott, flexibilis kormányzati reagálások a jellemzők (pl. a föld alatti bányászdemonstráció esetében). A második félévre a szakszervezetek, és főleg az MSZOSZ szinte „kormányra kerülnek”, és talán éppen ez ad újabb dinamikát a választások alatt elhalasztott tiltakozásoknak, amelyek felszínre hozzák az új kormánykoalícióon belüli politikai, stratégiai különbségeket. Így a politikai elit belső megosztottsága és a szakszervezetek iránti nyitottsága a második félévben újabb és újabb, a munkavállalók igényeire nyitott politikából következő tiltakozásokhoz vezet.

A sztrájkok, illetve a konfliktusok következtében a szakszervezetek tiltakozó kampányaik során újra „mozgalmi” elemekkel telítődnek. Mint azt az amerikai mozgalomkutató John McCarthy (1973) nevével fémjelvezhető „forrásmobilizációs” irányzata kimutatta, a század elején a Max Weber és Robert Michels feltételezte „oligarchizálódás vastörvénye”, illetve az elbürokratizálódás nem irreverzibilis folyamatok a 20. századi társadalmi-politikai szervezetek életében. A tiltakozó kampányok mobilizációja, a tagság szolidaritása, a vezetés legitimációjának megerősítése a közösségi-mozgalmi elemet hozhatja előtérbe bizonyos időre a bürokratikus szervezetekben is.

b) *Egyesületek, alapítványok, egyházak és más formális szervezetek.* A munkavállalókkal a tiltakozásban számszerűen azonos súllyal szereplő különféle nem párt, illetve munkavállalói érdekképviselői szervezetek köre igen széles, csoportjuk sokszínű. Sokkal inkább rá vannak utalva a tiltakozásra Magyarországon és másutt is, mint a pártok vagy a szakszervezetek, hiszen az előbbieknél intézményesített lehetőségük van a beleszólásra a politika folyamatába. Ezzel szemben a különféle, alkotmányjogiilag, vagy szokásjogiilag a parlamentben vagy a korporatív mechanizmusokban nem privilegizált helyeze-

tű szervezeteknek a tiltakozás révén kell bebizonyítaniuk képességüket és érettségüket arra, hogy a politika előbb elemzett intézményes aktorai bevonják, kooptálják őket a döntéshozatali folyamatokba.

Az egyesületi vagy más szervezett formában – a biogilisztásoktól a nagycsaládosokig – megjelenő társadalmi-politikai csoportok éppen tiltakozásaik révén kívánják biztosítani vagy növelni befolyásukat. Nehezen operacionalizálható ezeknek a törekvéseknek az eredményessége, hiszen ritka az olyan eset, amikor a csoportok elérik kitűzött céljukat, ami többnyire a döntéshozóknak szánt üzenetek eljuttatása a nyilvánosság közvetítésével. A sajtóba való bekerülésre, amely jelen kutatásunkban az azonosíthatóságnak eleve az alapfeltétele, aligha van esélye az ilyen tiltakozó szervezetek mindegyikének. A nyilvánosság és a tömegkommunikáció révén történő figyelemfelkeltés így sokszor nem eszköz, hanem céllá válhat számukra. Vannak eleve a tiltakozásra alakult egyesületek, platformok, mint pl. a Demokratikus Charta, vagy Budapesten a XI. kerületben a gázvezeték építése elleni küzdelmet irányító Rózsavölgyért egyesület, illetve az Antifasiszta Akció, és olyanok is, mint az Alba Kör, a Magyarországi Gyermekebarátok Mozgalma vagy a nagycsaládosoké, amelyek sokféle, karitatív, közösségi, hálózati funkciót látnak el, és csak akkor tiltakoznak, ha tagságuk érdekeit vagy a szervezet céljait kihívás éri. Az egyesületek általában különböznek a pártoktól és a szakszervezetektől abban, hogy mivel nem épülnek be szervesen a választási vagy az érdekképviseleti rendszer révén a politikai rendszerbe, nagyobb mértékben fluktuálnak a politika és más társadalmi szférák – például kultúra, vallás, gazdaság – között, tehát a politikai tiltakozás esetleg csak átmenetileg vállal funkciójuk, és sokszor maguk a szervezetek is átmenetiek, megszűnnek bizonyos célok megvalósulása vagy megvalósulása esetében.

Az egyházakat ez a veszély általában nem fenyegeti, hiszen hosszabb távon működő társadalmi szervezetek. Fő funkciójuk nem is a tiltakozás, ehhez csak a tagjaikat vagy szervezetüket, értékeiket, hitüket ért konfliktusok, kihívások esetében folyamodnak. Magyarországon elég világos hierarchia áll fenn közöttük; a „bevett”, nagy egyházak csak ritkán kényszerülnek tiltakozni, de persze vannak „bejártott” témáik, amilyen a zsidó vallás esetében a Holocaust és az antiszemitizmus, vagy a katolikusoknál a magzatelhajtás. A nagyobb egyházak többnyire megtalálják kapcsolataikat a mindenkori hatalomhoz, és nem kényszerülnek, vagy csak ritkábban a nyilvános tiltakozás eszközének felhasználására. A kicsi, új, vagy csak éppen hogy eltűrt vallási közösségek gyakrabban kényszerülnek tiltakozni, mint például 1992–1993-ban a „destruktívnak” minősített, az állami támogatásból kizárt csoportok. Ezen a területen 1994-ben a megelőző évekhez képest alig volt tiltakozás, apály követi a korábbi felfutást. A szociálliberális koalíció politikája most persze újabb a történelmi egyházakat vagy egyes képviselőiket mozgósító tiltakozási ciklus kiindulópontjává válhat.

c) *Nem-formalizált társadalmi-politikai csoportok.* Még flexibilisebb a tiltakozások számában vezető nem formális csoportok köre. A legkülönfélébb alapon szerveződő spontán vagy kevésbé spontán akciókat soroltuk ide; Kéri Edit antikommunista tüntetéseitől a közársasági elnök és a budapesti főpolgármester támogatását is élvező Asszonyok a Békéért nemzetközi kampányáig. Eltérően a bármiféle stabil szervezeti – párt-, szakszervezeti, egyesületi, alapítványi – bázissal rendelkező szervezett tiltakozásoktól, ahol az akció után továbbra is megmarad a mobilizációs potenciál stabilizálódását biztosító „szervezeti csigahéj”, a szervezeti infrastruktúra, az ezt nélkülöző csoportok esetében a társadalmi hálózatok kiépítése, a közösségek kapcsolatrendszerének felhasználása az akció-orientáltság a jellemző. Szabadok a szervezetfejlesztés és forrásmobilizálás nyűgétől, de valamilyen fokú szervezettség, anyagi bázis nélkül az akciókat sem tudnák létrehozni. Lételemük valójában a sajtó, de főleg az elektronikus média, amely megsokszorozza hatásukat, amennyiben elérik a hírérték küszöbét. Talán ezért van az, hogy esetükben a szabályszegés sokszor tudatos stratégiaalkotó elemmé válik, például az állampolgári engedetlenség koncepciójában.

A nem-formalizált szervezetek helyi, világnézeti, szomszédsági vagy egyéb közösségekre épülnek. Szervezetük nem formalizált, de azért ez is a források mobilizálását szolgáló szervezet, mint azt a McCarthy-féle „forrásmobilizációs” irányzat kimutatta. A nagy párt, avagy a szakszervezet nem kényszerül a folytonos akcionizmusra, mivel intézményesített pozíciói vannak, viszont a döntéshozatalban mellőzött, illetve intézményesen nem bevont csoportok számára az akció, a tiltakozás sokszor az egyetlen eszköz, amely magában hordja az intézményes küszöbökön való átjutás lehetőségét.

Sajátos, a formalizált csoportok és a nem-formalizált csoportok közötti átmeneti kategóriát jelentenek a nemzetközi tiltakozó kampányok, illetve a külföldiek tiltakozásai Magyarországon. 1994-ben a külföldiek főleg a vámellenőrzés, vagy az idegenrendészeti szabályok ellen tiltakoztak kollektíven, a nemzetközi kampányok (Aids világnap, Föld napja) pedig évek óta a magyar tiltakozási kultúra stabil elemeit jelentik. Mivel Magyarország nyitott ország, a tiltakozás internacionalizálódásának Sidney Tarrow (1994) újabb könyvében jelzett globális és regionális trendjei nem kerülnek és nem is kerülhetik el politikai kultúránkat. Az ökológiai, vagy a béketiltakozások, vagy akár az olyan sajátos helyi konfliktusok is, mint a Bős-Nagymaros vízierőmű körüli, bekapcsolják a magyar tiltakozókat a nemzetközi kampányokba. Ugyancsak a nyitott határok következtében megszorodhatnak a nem túl távoli jövőben a külföldiek kisebb-nagyobb tiltakozásai Magyarországon.

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyarországi tiltakozás kutatásunkban feldolgozott sajtója alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a politikai döntéshozatalban intézményesített pozíciókkal nem rendelkező, formálisan nem, vagy csupán civil szervezetként szervezett csoportok politikájában foglalja el a legnagyobb helyet a politikai tiltakozás. A pártok, főként a parlamentben képvisellel rendelkezők alig vagy ritkán folyamodnak a tiltakozás eszközeihez a magyar parlamentáris demokráciában. A szakszervezetek, illetve az érdekképviselői szervezetek számára a tiltakozás a béralkuk és munkaügyi konfliktus során eléggé magától értetődően alkalmazott akcióforma. Az egyesületek, alapítványok és az egyházak profiljában csak időszakonként domborodik ki a tiltakozás.

Mindezek a megállapítások arra irányulnak, hogy a magyar politika egyre inkább magára ölti a „business as usual” képét a tiltakozás területén is. A pártok nem tiltakoznak, hanem a szavazókat igyekeznek megnyerni, és esetleg támogatnak tiltakozásokat, vagy mozgékonyabb szatellit szervezeteikre bízzák megszervezésüket. A szakszervezetek tiltakoznak, ha rákényszerülnek érdekképviselői tevékenységük során, és így vannak ezzel a többi formalizált érdekképviselői szervezetek is. A nem-formális csoportok, a civil szervezetek a legaktívabbak a tiltakozásban, és a formalizáltak közül azok, amelyeknek az intézményes beleszólási lehetőségeiken túlmutató igényeik vannak a politikai részvételre, illetve amelyeket eleve a tiltakozás céljára hoztak létre.

A politikai tiltakozás tendenciái 1989 és 1994 között Magyarországon alátámasztani látszanak azokat az előfeltevéseket, amelyek szerint a politikai keretfeltételek és az akaratkifejezés szervezeti rendszere, azon belül a pártok, mozgalmak, civil szervezetek kapcsolatrendszere egymással összefüggésben változnak. Ezek a változások jól dokumentálhatók Magyarországon és más posztkommunista országokban az utóbbi évek politikájában. E változásokon belül elsősorban a pártok és a civil szervezetek, a társadalmi mozgalmak viszonyát vizsgáltuk, megállapítva, hogy a politikai pártok szerepe a politikai tiltakozásokban csökkenő tendenciát mutat, a civil szervezetek pedig növekszik.

JEGYZETEK

¹ Az ismertetett kutatási hipotézisek a Harvard Egyetem által szervezett és finanszírozott „A kollektív cselekvés stratégiái a demokratizálódó társadalmakban” című kutatás általam megszervezett magyar részének dokumentációjára épülnek, amely Grzegorz Ekiert (Harvard Egyetem, USA) és Jan Kubik (Rutgers Egyetem, USA) angol nyelvű kutatási hipotéziseinek, módszertanának és kérdőíveinek a magyar szituációra alkalmazott változata. A kutatás e közös módszertani bázison Lengyelországban, Magyarországon, Szlovákiában és a volt NDK-ban mérte fel a politikai tiltakozás trendjeit 1989-1994 között két heti- és három napilapra támaszkodva mindegyik országban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Az irodalomjegyzék csupán a tiltakozás kutatásának nemzetközi szakirodalmát tartalmazza, a magyar pártok, szakszervezetek és civil szervezetek elemzéseit nem sorolja fel.

- Beyme, Klaus von 1992. *Political Mobilization and Participation*. In: Dierkes–Biervert (eds.) 1992. 371–391.
- Cantor, Norman F. 1970. *The Age of Protest*. London: Allen–Unwin
- Dalton, Russel J. 1993. Citizens, Protest and Democracy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 528. (July)
- Dyani, Mario–Hein–Anton Van der Heijden 1994. *Anti Nuclear Movements Across States: Explaining Patterns of Development*. In: Flam (ed.) 1994, 355–383.
- Dierkes, Mainolf–Bernd Biervert (eds.) 1992. *European Social Science in Transition*. Frankfurt am Main–Boulder: Campus–Westview
- Eckstein, Harry 1980. *Theoretical Approaches to Explaining Collective Political Violence*. In: Gurr 1980, 135–167.
- Edelmann, Murray 1976. *Politik als Ritual*. Frankfurt am Main: Campus
- Eisinger, Peter K. 1971. Protest Behavior. *Journal of Politics*, Vol. 33, 980–1007.
- 1973. The Conditions of Protest Behaviour in American Cities. Vol. 67. No. 1. 11–29.
- Flam, Helena 1994. (ed.) *States and Anti-Nuclear Movements*. Edinburgh: Edinburgh U. P.
- Franzosi, Roberto 1987. The Press as a Source of Socio-Historical Data. *Historical Methods*, (Vol. 20.)1, 5–16.
- Gamson, William A. 1975. *The Strategy of Social Protest*. Homewood, Ill.: Dorsey P.
- Gamson, William A.–David, Meyer S. 1992. *The Framing of Political Opportunities*. Unp. Ms.
- Gurr, Ted Robert 1980. *Handbook of Political Conflict*. London–New York: The Free Press
- Hirschmann, Albert O. 1970. *Exit, Voice and Loyalty*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press
- 1984. *Engagement und Enttäuschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Inglehart, Ronald 1977. *The Silent Revolution*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press

- Jenkins, Craig J. 1983. Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements: *Annual Review of Sociology*, Vol. 9, 527-553.
- Kitschelt, Herbert P. 1986. Political Opportunity Structures and Political Protest. *British Journal of Political Science*, (Vol. 16.) 1.
- 1993. Social Movements, Political Parties and Democratic Theory. *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, Vol. 528 (July), 13-30.
- Klandermans, Bert 1989. Grievance Expectation and Success Expectations: the Social Construction of Protest. *Social Behaviour*, Vol. 4, 113-125.
- 1993. A Theoretical Framework for Comparisons of Social Movement Participation. *Sociological Forum*, (Vol. 8) 3, 383-402.
- Kolinsky, Martin-William Patterson 1976. (eds.): *Social and Political Movements in Western Europe*. Croom Helm: London
- Koopmans, Ruud 1992. *The Newspaper Data*. Unp. Ms.
- Kriesi, Hanspeter 1985 (Hrsg.) *Bewegung in der Schweizer politik*. Frankfurt-New York: Campus
- 1993. *Political Mobilization and Social Change*. Vienna: European Centre-Avebury
- 1993. *Politische Rahmbedingungen der Entwicklung neuer sozialen Bewegungen*. In: Luthardt (hrsg.) 1993. 32-46.
- Kriesi, H. P.-R. Koopmans-J. W. Duyvendak.-M. G. Giugni 1992. New Social Movements and Political Opportunities in Western Europe. *European Journal of Political Research*, Vol. 22, 219-244.
- Lehman-Wilzig, Sam-Meyer Ungar 1985. The Economic and Political Determinants of Public Protest. *International Review of Modern Sociology*, Vol. 15, 63-80.
- Lipset, Seymour M.-Stein Rokkan 1967. *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: an Introduction*. In: Lipset-Rokkan (eds.) 1967. 1-67.
- Lipset, Seymour Martin-Stein Rokkan (eds.) 1968. *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*. New York: The Free Press
- Lipsky, Michael 1968. *Protest as a Political Resource*. *The American Political Science Review*, (Vol. 62) 4, 1144-1159.
- 1970. *Protest in City Politics*. Chicago: Rand McNally Co.
- Lofland, John 1989. *White Hot Mobilization*. In: McCarthy-Zald (eds.) 1989. 157-167.
- 1990. *Protest*. New Brunswick: Transaction
- Luthardt, Wolfgang (hrsg.) 1993. *Westliche Demokratien und Interessenvermittlung*. SP Schuren V. Marburg
- Marx, Gary T. 1979. *External Efforts to Damage or Facilitate Social Movements*. In: McCarthy-Zald (eds.) 1979. 94-126.
- McAdam, Doug 1982. *Political Process and the Development of Black Insurgency*. Chicago-London: The U. Chicago Press
- McCarthy John D.-Mayer N. Zald (eds.) 1979. *The Dynamics of Social Movements*. Cambridge, Mass: Winthrop Publishers
- McPhail, Clark 1971. Civil Disorder Participation. *American Sociological Review*, Vol. 36, 1058-1073.
- Melucci, Alberto 1984. An End to Social Movements. *Social Science Information*, 4-5.
- Molotch, Harvey 1979. *Media and Movements*. In: McCarthy-Zald 1979. 71-94.
- Morris, Aldon D.-Carol McClurg Mueller (eds.) 1992. *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven: Yale Univ. Press
- Neidhardt, Friedhelm 1994. (hrsg.) Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, Soziale Bewegungen. *Sonderheft der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Opladen: Westdeutscher Verlag

- Oberschall, Anthony 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Prentice Hall. Englewood Cliffs
- 1993. *Social Movements*. New Brunswick (USA): Transaction Publishers
- Olson, Mancur Jr. 1963. *The Logic of Collective Action*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press
- Oizak, Susan 1989. Analysis of Events in the Study of Collective Action. *Annual Review of Sociology*, Vol. 15, 119–141.
- Pakulski, Jan 1991. *Social Movements*. Melbourne: Longman Cheshire
- Pross, Harry 1974. *Politische Symbolik*. Stuttgart: Kohlhammer.
- 1992. *Protestgesellschaft*. München: Artemis-Winkler Verlag
- Rammstedt, Otthein 1978. *Soziale Bewegung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Campus
- Rucht, Dieter 1978. Zum Verhältnis von sozialen Bewegungen und politische Parteien. *Journal für Sozialforschung*, (Vol. 27) 3–4.
- 1991. Das Kräftefeld soziale Bewegungen, Gegenbewegungen und Staat. *Forschungsjournal neue Soziale Bewegungen* 2, 9–17.
- (ed.) 1991. *Research on Social Movements*. Frankfurt am Main: Campus
- 1994. Öffentlichkeit als Mobilisierungsfaktor für soziale Bewegungen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft*, 34, 337–359.
- Rucht, Dieter–Peter Hocke–Thomas Ohlemacher 1992a *Dokumentation und Analyse von Protestereignissen in der BRD (PRODAT)*. Codebuch. WZB FS III 92–103. Berlin: WZB.
- — 1992b Protest Event Data: Collection, Uses and Perspectives. In: Mario Dyani–Ron Eyeran (eds.) *Studying Collective Action*. London: Sage 76–107.
- Rule, James B. 1988. *Theories of Civil Violence*. Berkley: UCLA Press
- Sharp, Gene 1973. *The Politics Of Non Violent Action*. Boston: P. Sargent Publ.
- Skolnick, Jerome H. 1970. *The Politics of Protest*. S. and Schuster
- Synder, David 1976. Theoretical and Methodological Problems in the analysis of Governmental Coercion and Collective Violence. *Journal of Political and Military Sociology*, Vol. 4, 277–293.
- Tarrow, Sidney 1989. *Democracy and Disorder*. Oxford–New York: Oxford University Press
- 1991. Kollektives Handeln und Politische Gelegenheitsstruktur in Mobilisierungswellen: Theoretische Perspektiven. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 43, 647–670.
- 1994. *Power in Movement*. Cambridge, Mass: Cambridge University Press
- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Randum House
- 1979. *Repertoires of Contention in America and Britain, 1750–1830*. In: McCarthy–Zald 1979.(eds.) 126–156.
- 1985. Models and Realities of Popular Collective Action. *Social Research*, (Vol. 52) 4, 717–749.
- 1986. *The Contentious French*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- 1991. *From Mutinuity to Mass Mobilization in Great Britain*. New School for Social Research. Working Paper, 109.
- 1992. *How To Detect, Describe, and Explain Repertoires of Contention*. New School for Social Research. Working Paper, 150.
- Tilly, Charles–Louis Tilly–Richard Tilly 1995. *The Rebellious Century 1830–1930*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- Wilson, James Q. 1961. The Strategy of Protest. *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 5, 291–303.

- Wilson, John 1977. Social Protest and Social Control. *Social Problems*, (Vol. 24) 4, (Apr.) 469-481.
- Zald, Mayer N.-Michael A. Berger 1979. *Social Movements in Organizations*. In: McCarthy-Zald 1990. 185-223.
- Zald, Mayer N.-John McCarthy 1989. *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick: Transaction.
- Zimmermann, Ekkart 1980. *Macro Comparative Research on Political Protest*. In: Gurr 1980. 167-238.
- 1983. *Massen-Mobilisierung. Protest als politische Gewalt*. Zürich: Edition Interfrom
- 1987. Political Violence and other Strategies of Opposition Movements. *Journal of International Affairs*, (Vol. 40) 2, 325-351.

